

Тимошенко Віра Іванівна –
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави
та права Національної академії
внутрішніх справ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Розглянуто сутність корупції як явища, специфіку її виникнення та виявів в Україні. Акцентовано увагу на необхідності протидії корупції та ролі правосвідомості в цьому процесі.

Ключові слова: корупція; правова свідомість; мораль; протиправна поведінка; реформи.

Рассмотрены сущность коррупции как явления, специфика ее возникновения и проявлений в Украине. Акцентировано внимание на необходимости противодействия коррупции и роли правосознания в этом процессе.

Ключевые слова: коррупция; правовое сознание; мораль; противоправное поведение; реформы.

The essence of corruption, the specificity of its occurrence and manifestations in Ukraine are considered. The attention is paid to the need to combat corruption and the role of justice in this process.

Keywords: corruption; legal consciousness; morality; unlawful behavior; reform.

Обраний Україною курс на вступ до Європейського Союзу зумовлює необхідність демократичних трансформацій вітчизняної політичної та правової систем, з метою впровадження основних європейських цінностей і пріоритетів у всі сфери суспільного життя. Одним з таких пріоритетів сучасної державної політики є забезпечення умов реалізації прав і свобод людини та громадянина. Цьому процесу можуть перешкоджати різноманітні обставини, серед яких найважливішими є деформована правова свідомість, низький рівень правової культури населення, зниження моральних вимог у суспільстві і, як наслідок, – протиправна поведінка, злочинність, корупція, що становить реальну загрозу національній безпеці та конституційному ладу України.

Ефективна протидія вказаній загрозі неможлива без глибокого вивчення причин протиправної поведінки, об'єктивного аналізу сутності злочинності, корупції. Корупцію досліджено як специфічний

феномен або в контексті виконання завдань з подолання злочинності у працях таких відомих учених: О. М. Бандурки, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, В. К. Грищука, Л. М. Давиденка, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, В. М. Дрьоміна, В. С. Журавського, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, В. В. Коваленка, О. М. Костенка, О. М. Литвака, М. І. Мельника, Є. В. Невмержицького, В. Ф. Сіренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, В. П. Тихого, В. І. Шакуна та ін. Використовуючи різну аргументацію, автори обґрунтовують думку, що поширення корупції призводить до зниження ролі держави як регулятора економічних і соціальних процесів, стимулює паразитування окремих осіб або груп на проблемах більшості населення, сприяє криміналізації суспільства. Так, В. І. Шаkun констатує, що, у зв'язку із суттєвими прорахунками в державотворенні та організації економіки, Україна втратила можливість забезпечити безпеку в суспільстві. Учений доводить, що в державі зруйновано систему протидії злочинності: "Держава протягом тривалого часу так і не спромоглася розробити будь-яку ідеологію як комплекс цінностей, на які мало б орієнтуватися суспільство. І як наслідок, більшість людей виявилась утягнutoю у протиправну поведінку, яка супроводить їх народження, отримання освіти, кар'єру, навіть смерть" [1, с. 119].

Останніми роками люди сприймають як належне не правомірну поведінку, а правопорушення. Це пов'язано з багатьма обставинами, зокрема, кризовим станом суспільства, відсутністю стабільності та перспективи, значним погіршенням соціальних умов, обмеженням доступу до законних способів реалізації своїх інтересів тощо. Зазначене значною мірою залежить і від діяльності владних суб'єктів, які від імені держави здійснюють боротьбу зі злочинністю та корупцією, водночас, самі нерідко виявляються корумпованими. Корупція в органах державної влади, у колах політичної й економічної еліти, у правоохоронних органах, судах є особливо небезпечною, оскільки вона підриває довіру до влади, руйнує її легітимність, порушує принципи державного управління та моральні засади суспільства. З цього приводу В. В. Коваленко зазначає: "...Масштаби криміналізації і корумпованості влади в Україні мають тенденцію до невпинного зростання, сягаючи критичної межі, за якою настає втрата, розпад державних інститутів та припинення демократичного розвитку держави" [2, с. 4]. Ціною поведінки корумпованих чиновників, які сприяють прийняттю невинуватих політичних рішень заради особистої матеріальної вигоди, є неефективний і несправедливий політичний та економічний курс, на який стає держава, курс, що призводить до слабкості держави і загрожує її руйнацією.

Нині Україну вважають найбільш корумпованою країною Європи. За даними Міжнародної некомерційної організації Transparency International, що здійснює боротьбу з корупцією у всьому

світі, Україна в "Індексі сприйняття корупції" за 2011 р. посіла 152-ге місце із 182, розділивши його з Таджикистаном і опинившись на рівні переважно африканських країн. У рейтингу, у якому рівень корупції оцінюють за шкалою від 0 до 10 балів, у якій 0 означає тотальну корумпованість держави, а 10 – фактичну відсутність корупції, Україна отримала 2,3 бала, погіршивши свій минулорічний результат, що становив 2,4 бала [3]. Ця ситуація не сприяє позитивному іміджу України у світі, оскільки масштаби поширення корупції є одним з індикаторів розвитку суспільства, його моральності, а також політичної, економічної, правової системи держави загалом.

Корупція, як і будь-яке інше соціальне явище, не має єдиного визначення, її по-різному тлумачать юристи, політологи, соціологи, економісти, спеціалісти з державного управління. Так, з позиції соціології, корупція – це відмова від очікуваних стандартів поведінки заради особистої вигоди. Найбільш загальне визначення поняття "корупція" подано в Довідковому документі ООН про міжнародну боротьбу з корупцією, у якому вказане явище трактується як зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях [4]. Це універсальне визначення, розроблене міжнародним співтовариством, є загальноприйнятим, його активно використовують у сучасній науковій літературі.

В Україні законодавче визначення корупційного правопорушення та корупції міститься в Законі України "Про засади запобігання і протидії корупції". У частині 1 ст. 4 Закону визначено суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення [5].

Найчастіше термін "корупція" застосовують у зв'язку з діяльністю посадових і службових осіб органів державної влади, що пов'язана з підкупом, хабарем, зловживанням владою чи посадовим становищем, розкраданням державного чи колективного майна, перевищенням влади, посадових повноважень, нецільовим використанням бюджетних коштів. До корупції може бути також схильна будь-яка людина, наділена дискреційною владою – владою над розподілом на власний розсуд певних ресурсів, що їй не належать (наприклад, адміністратор, лікар і та ін.). В основі корупції, у будь-яких її виявах, лежать егоїстичні інтереси як державних чиновників, так й осіб, які прагнуть задовольнити приватні потреби за рахунок суспільства [6, с. 481].

Якщо причиною корупції є потреби людей, необхідно з'ясувати, чому ступінь поширення корупції в різних країнах різний, якщо потреби людей майже однакові. Виявляється, є один спільний для всіх мотиватор поведінки, що пояснює відмінності в соціально-культурному досвіді різних народів. Це власний корисливий інтерес, що відображає прагнення до забезпечення добробуту власного та своєї сім'ї. Різні народи по-різному виявляють цей інтерес. Конфуцій стверджував, що за своєю природою люди близькі один одному, а за своїми звичками люди далекі один від одного. Звичка використовувати

зазначений інтерес у непродуктивних цілях свідчить про схильність спільноти до корупції. Прорахунки в економіці, забезпеченні прав і свобод людини та громадянина, інших сферах діяльності суспільства є наслідками неефективного спрямування власного корисливого інтересу [7, с. 2]. Наведений висновок підштовхує нас до необхідності розглядати корупцію як складне й багатоаспектне соціальне явище (морально-психологічне, економічне, правове, політичне), яке глибоко вкоренилося в психології народу.

Корупція є невід'ємним атрибутом будь-яких держав й суспільства. Хабарництво було поширене на теренах нашої країни здавна. Перше законодавче обмеження корупційних дій в історії Росії, з якою тісно пов'язана історія українських земель, належить Івану II, а його онук, Іван Грозний, уперше запровадив смертну кару як покарання за надмірні хабарі. Петро I у 1714 р. видав Указ "О воспрещении взяток и посулов", яким було скасовано помісне забезпечення чиновників і підвищено їх грошове утримання. У 1862 р. Олександр II підписав Указ "Об изыскании причин и представлении средств к искоренению сей язвы", спрямований саме на подолання корупції, однак значних успіхів у цій справі досягнуто не було.

Громадяни в колишньому СРСР прихильно ставились до авторитарної влади, однак не поважали закон. Радянські закони уособлювали не загальну мораль чи суспільну думку, а державну владу, генеральну лінію партії. Громадяни, беручи приклад з високопосадовців, не поспішали поважати закон. У цьому разі відмінність між одними й іншими хабарниками полягала лише в одному – у розмірі хабара. Важлива не сума, не вартість "подарунка", а що саме було зроблено за цей "подарунок". Радянська система розподілу, з її дефіцитом товарів і послуг, не могла б функціонувати без такого додаткового стимулу, як хабарі, подяки, подарунки тощо. Суспільство сприймало це як норму, що позначалося на моральних цінностях і правосвідомості громадян. Розмежування між владою, мораллю й законом було значно глибшим, ніж у Західній Європі з її тривалими демократичними традиціями.

Відмітною ознакою національного характеру нашого народу, за спостереженням Ю. Ю. Калиновського, є індивідуалізм. Український народ протягом історичного розвитку неодноразово ставав заручником непатріотичної еліти, яка захищала, насамперед, власні, а не народні інтереси, що не сприяло формуванню довіри до влади. У свідомості більшості населення України влада і право асоціювалися з насильством над людиною, що стало однією з причин правового нігілізму в нашому суспільстві. Серед характерних ознак побутової правосвідомості сучасного українського суспільства дослідник визначає такі: неоднозначне ставлення до закону (з одного боку, суспільні вимоги до можновладців щодо встановлення справедливих законів, а з іншого – відсутність чітких внутрішніх імперативів до їх виконання);

існування позаправового світу неписаних правил і настанов, що пов'язані із загальносуспільними уявленнями про справедливість, порядок, порядність; схильність до "виправдання" антиправових учинків, залежно від ситуації та дійової особи [8, с. 141–142, 175].

На думку іншого вітчизняного дослідника О. П. Дзьобань, невизнання соціальної цінності права, на жаль, є специфічною рисою української ментальності, що нині характеризується песимістичним настроєм, схильністю до соціальної паніки, відчаю й аномії, зневірою в майбутньому [9, с. 99]. На нашу думку, такі настрої характерні для будь-якого суспільства в перехідні етапи його розвитку. Водночас людина може просто змиритися з власним становищем, залишаючись законослухняною. Необхідно визначити: громадяни схильні до участі в корупції за власним бажанням чи вони не можуть протистояти здирництву чиновників?

Відповідь на це запитання має як теоретичне, так і практичне значення. Якщо пересічні люди є жертвами чиновницького здирництва, то можна знизити рівень корупції в державі, реформуввши адміністративну систему. У цьому разі реформи відповідатимуть громадській думці, тому матимуть успіх. Однак якщо громадяни самі є добровільними співучасниками дрібної корупції, якщо вони мають психологічну установку розв'язувати життєві проблеми корупційним шляхом, тоді реформи будуть малоефективними. Отже, необхідно змінювати правосвідомість громадян. Громадяни, які засуджують дії можновладців-хабарників, самі можуть давати "подарунки", наприклад лікарям. Ставлення громадян до лікарів може ґрунтуватися не лише на вдячності, а й на відчутті безсилля перед загрозою [10, с. 135], оскільки невідомо, чи буде виконувати належним чином свої обов'язки лікар, який не одержав хабара.

У науковій літературі визначено фактори корупції, тобто її умови, причини, рушійні сили. Так, М. І. Мельник поділяє фактори корупції за сферами поширення та змістом на: 1) політичні (прорахунки в політиці реформування Української держави й суспільства; політична нестабільність; звуження політичних умов демократії; посилення авторитаризму тощо); 2) економічні (тінізація економіки; надмірне втручання держави в економіку); 3) організаційно-управлінські (неефективна система державного управління, гіпертрофовані повноваження бюрократичного апарату тощо); 4) правові (неналежне забезпечення реалізації принципів верховенства права та законності; поширення правового нігілізму); 5) ідеологічні (відсутність чітко визначеної й упровадженої в практику ідеології державної служби, системи цінностей держави); 6) морально-психологічні (деморалізація суспільства, дух невизначеності та невпевненості в завтрашньому дні); 7) інші фактори, серед яких відсутність дієвої системи громадського контролю, зокрема, за діяльністю органів державної влади й органів

місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, політичних та громадських діячів [11, с. 187–205].

Наведені фактори здійснюють визначальний вплив на корупцію, спричиняють її конкретні вияви. Але в основі їх лежить суспільна мораль, психологія народу та правова свідомість. Починати протистояти корупції необхідно саме зі зміни правової свідомості – індивідуальної, групової та колективної.

Правосвідомість є сукупністю поглядів, ідей, почуттів, настроїв, що стосуються права. Вона охоплює уявлення про право, тобто праворозуміння, погляди на роль права, правових установ у житті суспільства й держави, ідеї про права людини, її відповідальність перед іншими людьми, державою та суспільством.

Структура правосвідомості має три блоки елементів: ідеологічні, психологічні та поведінкові. Ідеологічні елементи, або правова ідеологія, – це уявлення, погляди, переконання, концепції, теорії, доктрини про правову дійсність. Це систематизовані знання про конкретні правові явища, результат їх осмислення на достатньо високому науковому рівні. Психологічні елементи правосвідомості, або правова психологія, – це результат емпіричного світосприйняття людьми правової дійсності. Шляхом наслідування, навіювання та взаємного впливу під час спілкування відбувається формування правової психології індивіда як важливого регулятора його поведінки. Правова психологія – це також оцінка чинного й бажаного права, однак виражається вона у вигляді емоцій, штампів, настроїв, почуттів і переживань, прагнень й установок, інших психологічних характеристик, що визначають поведінку індивіда в конкретній соціальній дійсності. Безпосередні умови життя людини накладають відбиток на її правову психологію. Належність до відповідної соціальної групи, соціальний статус зумовлює психічні особливості, що виявляється в домінуванні певних потреб, інтересів і цілей, прийнятті рішень і використанні для їх реалізації інтелектуально-психічних здібностей людини. Вольовий аспект правосвідомості, що зумовлена основними елементами раціонального та емоційного компонентів останньої, тобто формується на основі ідеологічних і психологічних елементів, становлять мотиви правової поведінки, правові настанови, які в сукупності забезпечують ціннісну орієнтацію поведінки.

Від того, як людина оцінює власну поведінку й порівнює її з вимогами права, залежить і її оцінка поведінки інших людей. Учений Л. Й. Петражицький стверджував, що "...усвідомлення своїх прав чинить на людину важливий виховний вплив, воно робить її "громадянином" за характером, надає їй відчуття та усвідомлення власного достоїнства" [12, с. 58]. Індивідуальна правосвідомість стає еталоном, орієнтиром для оцінки поведінки інших людей.

Правосвідомість індивіда формується під впливом низки зовнішніх і внутрішніх факторів. Зовнішніми факторами переважно є

економічна нестабільність, зниження рівня життя, що спричиняє соціальне розшарування суспільства та загострення проблеми виживання, а це призводить до духовної деградації особистості. До внутрішніх (або психологічних) факторів належать такі: незадоволені просоціальні потреби, що провокують внутрішній конфлікт особистості і призводять до формування аномальних потреб; наявність асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб [13, с. 237]. Під впливом указаних факторів відбувається деформація правосвідомості, формується девіантна поведінка.

Можна стверджувати, що деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості як виду соціального відчуження, що зводиться до мінімуму потреби й інтереси більшості людей, тим самим звужуючи соціальний простір індивіда, у межах якого раніше реалізувалися його різні соціальні ролі. Слід погодитися з Г. Г. Бернацьким, який зазначає, що на психологічному рівні сукупність усіх десоціалізаційних факторів підштовхує людину до стресу та призводить до мутації її соціально-психологічних якостей: депресії, апатії, страху, інфантилізму, конформізму [14, с. 157]. За цих умов найбільш пристосованими виявляються саме конформісти та маргінали, які під тиском або в умовах проблемної ситуації "забувають" про моральні принципи й поступаються власними переконаннями заради виживання, кар'єри, можливості реалізувати свої інтереси чи просто заради власних амбіцій. Маніпулятивний тип людини поширений в асоціальному суспільстві, у якому розвивається корупція. На нашу думку, саме деформована правосвідомість є однією з основних причин злочинів, адміністративних проступків, цивільно-правових деліктів, дисциплінарних порушень, формалізму та бюрократизму, корупції в усіх її виявах.

Істотним фактором, що визначає правосвідомість і правову поведінку, а отже, і можливості протидії корупції, є ефективність влади в державі, її прагнення протистояти корупції. Боротьба з корупцією в системно корумпованій країні – це питання, насамперед, політичне. Позитивного результату в розв'язанні цієї важливої державної проблеми можна досягти, якщо буде на це політична воля вищого керівництва держави. Про наявність такої політичної волі свідчить започаткований в Україні процес реформування вітчизняного антикорупційного законодавства, зокрема, прийняття Податкового кодексу України, Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції". Так, Податковий кодекс України дає змогу перекрити тіньові схеми мінімізації оподаткування всередині країни, що не лише забезпечує значний приріст податкових надходжень, а й унеможлиблює певні вияви корупції. Антикорупційну спрямованість мають також судова, адміністративна реформи, реформа кримінального судочинства, удосконалені механізми доступу громадян до публічної інформації та отримання безоплатної правової допомоги.

На необхідності радикального подолання корупції наголосив Президент України В. Ф. Янукович у проголошеному 7 квітня 2011 р. щорічному посланні до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2011 році". Зокрема, Президент зазначив: "Корупція в Україні – системне явище. Вона руйнує державу і принижує кожного громадянина, який вимушений захищати свої інтереси на основі "тіньових стосунків" з чиновниками. Сьогодні корупція стала безпосередньою загрозою конституційним правам і свободам громадян. Тому ліквідація корупційних схем і термінове схвалення антикорупційних законів – це моя категорична вимога" [15].

Указом від 21 жовтня 2011 р. № 1001/2011 Президент України схвалив Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки, метою якої є зменшення рівня корупції в Україні шляхом усунення передумов її виникнення через упровадження превентивних заходів, зміцнення режиму законності, а також формування в суспільстві нетерпимого, негативного ставлення до корупції як суспільно небезпечного явища за допомогою спільних зусиль державних і громадських структур, за участю міжнародних організацій [16].

Антикорупційним є і новий Митний кодекс України, ухвалений Верховною Радою України 13 березня цього року. Кодекс передбачає оптимізацію ставок мит. Кабінет Міністрів працює над скасуванням пільг на імпорт різних товарів. Очікується, що легалізація та скерування в бюджет підвищених мит за новими ставками дасть змогу підвищити доходи бюджету не менше ніж на 10 млрд грн нинішнього року [17]. Доходимо висновку: для зниження рівня корупції недостатньо легалізувати бізнес, необхідно також притягати до відповідальності винних осіб.

Реформи можуть знизити стимули до корупції та підвищити ризики для корупційної поведінки. Слід погодитися з обґрунтованою в науковій літературі думкою, що повністю викоренити корупцію неможливо, однак можна зробити кроки для зниження її рівня та зменшення шкоди, яку вона завдає [7, с. 5; 18, с. 558].

Для досягнення цієї мети реформатори мають проаналізувати основи організації держави й суспільства та визначити, як виникають стимули до корупції. Пріоритетним напрямом протидії корупції має стати стратегія вжиття заходів, які замикаються не на корупціонері, а спрямовані на ліквідацію стимулів до корупційної діяльності. Передусім необхідно переконати суспільство в серйозності намірів влади щодо боротьби з корупцією.

Якщо внаслідок реформаторської діяльності держави правова ідеологія зазнає відчутних змін, то іншу складову правосвідомості – правову психологію – змінити значно складніше. Звички та настрої, сформовані в тоталітарному минулому та які глибоко вкоренилися у свідомості, може бути змінено лише в процесі реального утвердження демократичних правових норм і цінностей у суспільному житті.

Важливе значення у виконанні завдання підвищення правосвідомості має юридична наука. Слушною є думка видатного російського мислителя першої половини ХХ ст. І. О. Ільїна, який стверджував, що правосвідомість може стояти на висоті лише там, де на висоті стоїть юридична наука. Тісний контакт між юридичною наукою і свідомістю є умовою розвитку правосвідомості. Правосвідомість стоїть на висоті, якщо люди визнають право. Визнання права полягає в тому, що людина, зрозумівши його об'єктивний зміст й об'єктивне значення, добровільно ставить собі за обов'язок дотримання його вимог. Людина усвідомлює, що певні вчинки їй заборонено, хоча в контексті позитивного права вона може їх учиняти, але не повинна. Тим самим людина здійснює своєрідне духовне прийняття позитивного права. Якщо ж вона підкоряється праву, але не визнає і не поважає його, формується правосвідомість озлобленого раба, у якого не сформовано розумне переконання в духовній цінності права [19, с. 90–91].

Таким чином, зменшення рівня корупції можна досягти шляхом усунення, блокування причин, що її спричиняють. Одним із фундаментальних принципів профілактики негативних соціальних процесів є сформульований ще Аристотелем постулат: "Якщо нам відомі причини, що призводять до загибелі державних устроїв, то ми... знаємо і причини, що зумовлюють їх збереження: протилежні заходи призводять протилежні дії" [20, с. 544].

Корупція є, водночас, і причиною, і наслідком негараздів суспільства, яке її свідомо створює, культивує умови для її поширення і, водночас, удається до спроб подолати її. Живучості корупції сприяє байдужість населення. Зазначена тенденція значною мірою пов'язана із психологічним станом людей, що є наслідком об'єктивних соціальних обставин. За цих умов завданням юридичної науки є розроблення науково обґрунтованих заходів протидії корупції. Передусім необхідно визначити закономірності поведінки людини, зрозуміти її мотиви, нейтралізувати вплив різноманітних негативних факторів. Це сприятиме не лише виведенню суспільства зі стану байдужості, а й приборканню корупції, тобто створенню умов для належної реалізації прав і свобод людини та громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шакун В. І. Протиправна поведінка – виклик для влади / В. І. Шакун // Гуманітарні та ресурсні проблеми національної безпеки України : [моногр.]. – К. : ВПК "Експрес-Поліграф", 2011.
2. Коваленко В. В. Поєднання інтересів влади та суспільства як умова подолання організованої злочинності й корупції / В. В. Коваленко // Науковий вісник КНУВС. – 2010. – № 2. – С. 4.
3. Україна далі сприймається найкорумпованішою в Європі: звіт Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24407965.html>.

4. Справочный документ о международной борьбе с коррупцией, подготовленный Секретариатом ООН/А/CONF.169/14.13Apr.1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pravo.vuzlib.net/book_z232_page_7.html.
5. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 7 квіт. 2011 р. № 3206-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.
6. Сиренко В. Ф. Интересы и власть / Сиренко В. Ф. – К. : Орианы, 2006.
7. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствие, реформы / Роуз-Аккерман С. ; пер. с англ. О. А. Алякринского. – М. : Логос, 2003.
8. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : [моногр.] / Калиновський Ю. Ю. – Х. : Право, 2008.
9. Дзьобань О. П. Вплив традицій на правосвідомість і правову культуру українства / О. П. Дзьобань // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : [моногр.] / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.]. – Х. : Право, 2009.
10. Міллер В. Звичаєва корупція? Громадянин та уряд у посткомуністичній Європі / Міллер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. ; пер. з англ. – К. : К.І.С., 2004.
11. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : [моногр.] / Мельник М. І. – К. : Юрид. думка, 2004.
12. Петражицкий Л. И. О мотивах человеческих поступков, в особенности об этических мотивах и их разновидностях / Петражицкий Л. И. – СПб. : Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1904.
13. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2006.
14. Бернацкий Г. Г. Естественное право. Права человека. Мораль / Бернацкий Г. Г. – СПб. : Изд-во СЗАГС, 2000.
15. Виступ Президента України Віктора Януковича зі щорічним посланням до Верховної Ради України 7 квіт. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/19736.html>.
16. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки : Указ Президента України від 21 жовт. 2011 р. № 1001/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14092.html>.
17. Бутусов Ю. Митниця здає "добро" / Ю. Бутусов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.news.finance.ua/ua/~2/0/all/2012/03/20/273295>.
18. Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз : [моногр.] / Михальченко М., Михальченко О., Невмержицький Є. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010.
19. Ильин И. А. О сущности правосознания // Ильин И. А. Сочинения : в 2 т. Т. I. Философия права. – М. : Изд-во "Медиум", 1993.
20. Аристотель. Политика / Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4. – М. : Мысль, 1983.